

Στο : Hassoun, J. et al (1998 (συλλογικό))
Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη
Επιμέλεια : Οντέτ Βαρών-Βασάρ
Αθήνα : Πόλις

ONTET ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

✽

Η προβληματική των Μουσείων της Γενοκτονίας
και της Αντίστασης: ευρωπαϊκό
και αμερικανικό μοντέλο*

Στον Κλωντ

Η επέτειος της πενήκονταετίας από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1945-1995) προκάλεσε μια έντονη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την περίοδο του πολέμου και της κατοχής και όλα τα συναφή ζητήματα που αυτή υποκινεί. Πέρα από συνέδρια, συζητήσεις και δημοσιεύσεις, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '90 είδαν και τα εγκαίνια των πρώτων μεγάλων Μουσείων γύρω απ' αυτήν την περίοδο, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ, τα οποία εντάσσονται στο ίδιο κλίμα.

* Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου, πολύ πιο περιορισμένη, διαβάστηκε ως ανακοίνωση στο Συμπόσιο του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος (Αθήνα, Νοέμβριος '95). Βλ. δημοσίευση στα *Πρακτικά*: «Pour une problématique des musées de la période de l'occupation nazie». *Le musée contemporain dans l'ère postmoderne. Actes*, Athènes-Bruxelles, Avril 1996, σ. 109-119. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον τότε διευθυντή του Μουσείου Στέφανο Ροζάνη και διοργανωτή του Συμποσίου για την πρόσκλησή του.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα ήθελα να θέσω το θέμα των Μουσείων της περιόδου 1941-1945 κατά πρώτο λόγο θεωρητικά, εντοπίζοντας ύστερα την παρουσίασή μου σε δύο αμερικανικά μουσεία κι ένα γαλλικό.

Αισθάνομαι όμως υποχρεωμένη να αναφερθώ προκαταρκτικά στην απουσία ενός ελληνικού Μουσείου, που θα είχε ως αντικείμενό του την εν λόγω περίοδο. Και δεν μιλώ, βέβαια, για ένα παραδοσιακό Μουσείο, σαν το Πολεμικό, όπου, γι' αυτήν τη χρονική περίοδο, ενδιαφέρει μόνον ο ελληνοϊταλικός πόλεμος στην Αλβανία, αλλά για ένα Μουσείο που θα προσέγγιζε με σύγχρονη ματιά το σύνολο της ιστορικής περιόδου. Ωστόσο η Ελλάδα συμμετείχε με γενναιότητα στον πόλεμο, γνώρισε μια βάρβαρη και ιδιαίτερα επώδυνη κατοχή, υπέστη ένα υψηλότατο ποσοστό εξόντωσης των εβραϊκών της κοινοτήτων και ανέπτυξε μια πολύ σημαντική Αντίσταση. Είναι εύλογοι οι λόγοι για τους οποίους ένα τέτοιο Μουσείο δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει μέχρι το 1982. Ο εμφύλιος πόλεμος, που άρχισε λίγο μετά την απελευθέρωση και έληξε με την ολοσχερή ήττα της πλευράς που κυρίως είχε σηκώσει το βάρος της Αντίστασης, σκεπάστηκε για αρκετές δεκαετίες από ένα πέπλο σιωπής το οποίο κάλυψε και την περίοδο της Αντίστασης, δημιουργώντας μιαν ιστοριογραφική σιωπή. Μετά όμως από τη μεταπολίτευση, και ακόμη περισσότερο μετά από την επίσημη αναγνώριση της Αντίστασης από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (1982) ως σήμερα έχουν παρέλθει πολλά χρόνια. Η τελευταία δεκαπενταετία είδε πολλές ιστοριογραφικές σιωπές να σπάνε στον ελληνικό επιστημονικό χώρο, έρευνες άρχισαν να δημοσιεύο-

νται ήδη από τη δεκαετία του '80 γύρω από την κατοχή και την Αντίσταση και από τις αρχές της δεκαετίας του '90 γύρω από την εκτόπιση και εξόντωση των Εβραίων και τον εμφύλιο, αλλά φαίνεται πως η ίδρυση ενός Μουσείου παραμένει ακόμη κάτι μακρινό. Ίσως στη χώρα μας το λαμπρό αρχαιολογικό μας παρελθόν έχει συνδέσει την έννοια Μουσείο με τα αρχαιολογικά ευρήματα. Αυτή θα ήταν μια από τις πιο ανώδυνες ερμηνείες. Οι οδυνηρότερες και πλέον πραγματικές συνδέονται με τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε το πρόσφατο παρελθόν μας. Με τον τρόπο που αυτό διδάσκεται — ή μάλλον δεν διδάσκεται — σε σχολεία και Πανεπιστήμια. Από την άλλη, ενώ οι εορτασμοί για διάφορες επετείους της Αντίστασης — με κορυφαία αυτή του Γοργοπόταμου, λόγω του ενωτικού της μηνύματος — αποτελούν πια ετήσια ρουτίνα, το αίτημα για ένα Μουσείο, που θα ήταν βέβαια παράλληλα και Κέντρο Ερευνών, δεν φαίνεται να έχει ακόμη διατυπωθεί. Η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που γνώρισε τον πόλεμο και την κατοχή και δεν διαθέτει ένα κρατικό Κέντρο τεκμηρίωσης και έρευνας γύρω από την εποχή.

Όσο για την εκτόπιση των Εβραίων της Ελλάδας, εκεί η πρωτοβουλία των εβραϊκών κοινοτήτων συμβάλει με τη σχετική αίθουσα του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος στην Αθήνα, και, από το 1997, με μία μόνιμη έκθεση στο νεοσύστατο Μουσείο Ιστορικής Διαδρομής Εβραϊσμού Θεσσαλονίκης. Απουσιάζει, βέβαια, το σημαντικότερο, ένα Κέντρο Ερευνών¹.

1. Τα δυο-τρία τελευταία χρόνια, αρκετές εβραϊκές κοινότητες

Ελπίζοντας λοιπόν πως θα έρθει κάποια στιγμή το πλήρωμα του χρόνου για ένα Μουσείο και ταυτόχρονα Κέντρο Ερευνών αυτής της ιστορικής περιόδου και στην Ελλάδα, θα ήθελα να προσεγγίσω την προβληματική αυτών των Μουσείων σε θεωρητικό επίπεδο και να αναφερθώ σε δύο εμπειρίες μου από επισκέψεις τέτοιων Μουσείων.

Πρώτα-πρώτα, όμως, γιατί χρειάζεται ένα Μουσείο γι' αυτήν την εποχή ειδικά; Κάθε ιστορική εποχή δεν απαιτεί βέβαια και ένα ιδιαίτερο Μουσείο, ειδικά όταν καλύπτει τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Η εν λόγω όμως εποχή συγκεντρώνει πολλές ιδιαιτερότητες. Θα κατονομάσω ενδεικτικά ορισμένες: στην εποχή αυτή έλαβαν χώρα γεγονότα στην ίδια την καρδιά της Ευρώπης, της «χριστιανικής» και πολιτισμένης, που σημάδεψαν τον αιώνα μας κόβοντάς τον στα δύο. Το ρήγμα που δημιουργήθηκε ήταν ανεπανόρθωτο: η συνέχεια είχε λυθεί. Κι αυτό επειδή η εκτόπιση στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκεντρώσεως και εξοντώσεως διαφόρων ανθρωπίνων ομάδων (Εβραίων, Τσιγγάνων, κομμουνιστών, αντιστασιακών, ομοφυλόφιλων) και ειδικά η οργανωμένη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης αποτελούν «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας». Αυτός ο όρος –καθώς είναι γνωστό– επινοήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πό-

τοποθετούν «Μνημείο Ολοκαυτώματος» (Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Βόλος).

λεμο για να ορίσει ακριβώς αυτά τα εγκλήματα, που δεν ήσαν πια απλά εγκλήματα πολέμου. Τα ηθικά και ιδεολογικά ζητήματα που αυτά τα εγκλήματα υποκίνησαν είναι ακόμη οδυνηρά ανοιχτά και το τέλος του αιώνα μας βρίσκεται αναγκασμένο να τα αντιμετωπίσει. Ειδικά η τελευταία δεκαπενταετία είδε μια τεράστια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος γύρω από τα θέματα αυτά διεθνώς. Με την επέτειο της πενήκονταετίας από τη λήξη του πολέμου τα συνέδρια, οι συζητήσεις και οι δημοσιεύσεις πλήθυναν συστηματικά και διεθνώς. Σαν να χρειάστηκε το πλήρωμα του χρόνου για να σταθεί δυνατόν να προσεγγιστεί επιστημονικά κάτι τόσο οδυνηρό.

Από την άλλη πλευρά, η Αντίσταση προτείνει πάντοτε ένα μοντέλο συμπεριφοράς, με τις αξίες τις οποίες συμβολίζει. Γι' αυτό το ευρωπαϊκό μοντέλο –πιο συγκεκριμένα το γαλλικό, που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια– των Μουσείων, που συνδυάζουν την Αντίσταση και την Εκτόπιση, μοιάζει λειτουργικό για το ευρωπαϊκό πολιτισμικό κλίμα. Όχι απλώς γιατί είναι ορθότερο να παρουσιάζεται το σύνολο της ιστορικής περιόδου, αλλά και γιατί η Αντίσταση αποτελεί την απάντηση, το αντίπαλο δέος στην Κατοχή. Μόνον έτσι η εκτόπιση και η εξόντωση των Ευρωπαίων Εβραίων δεν παραμένει ένας παραπάνω κρίκος στη μακρά αλυσίδα των συμφορών του εβραϊκού λαού, σαν να μην αφορούσε παρά μόνο τον ίδιο, αλλά εντάσσεται στην ευρωπαϊκή ιστορία του 20ού αιώνα. Η γενοκτονία που οργάνωσαν οι ναζί δεν είναι ο επόμενος μεγάλος διωγμός μετά από την έξωση από την Ισπανία το 1492, λόγου χάρη, ως μία ακόμη καταστροφή του ίδιου λαού. Η γενοκτονία είναι

άρρηκτα δεμένη με τη ναζιστική κατοχή, γεννήθηκε από τη ναζιστική ιδεολογία, και πρέπει να εξετάζεται στα πραγματικά της ιστορικά και ιδεολογικά συμφραζόμενα και να μην ανάγεται απλώς σε μία ακόμη καταστροφή των Εβραίων, σχεδόν μεταφυσικής τάξεως, που εγγράφεται στην ιστορία του εβραϊκού έθνους και μόνον. Η γενοκτονία αφορά πρώτα-πρώτα όλους τους Ευρωπαίους, αυτούς που την πραγματοποίησαν, καθώς και αυτούς που επέτρεψαν να λάβει χώρα. Κατά δεύτερο λόγο, θα ώφειλε επίσης να αφορά όλους τους πολίτες των χωρών που θέλουν να λέγονται δημοκρατικές, και θα δούμε στη συνέχεια με ποιους όρους.

Ακόμη, μέρος της Αντίστασης αποτελεί και η εβραϊκή αντίσταση, κατ' εξοχήν παραγνωρισμένο αντικείμενο από την ιστοριογραφία. Πράγματι, την πενταετία '41-'45 οι Εβραίοι δεν υπέστησαν παθητικά τη μοίρα τους, όπως υπερβολικά συχνά λέγεται, γιατί τότε μάλλον δεν θα είχε επιζήσει κανείς. Από την ένοπλη αντίσταση στο γκέττο της Βαρσοβίας, όπου έπεσαν μαχόμενοι με το όπλο στο χέρι χιλιάδες Πολωνοεβραίοι τον Απρίλιο-Μάιο του 1943, μέχρι την οργάνωση της Γαλλίας που διέσωσε χιλιάδες παιδιά και τη συμμετοχή νεαρών Εβραίων στην ένοπλη Αντίσταση κάθε χώρας, υπήρξε μια εβραϊκή αντίσταση. Εξάλλου τι είναι ο κάθε επιζών των στρατοπέδων αν όχι μια απόδειξη αντίστασης; Δίχως να επιμείνω στον περίφημο μύθο περί εβραϊκής «παθητικότητας», που υποστηρίζει ότι οι Εβραίοι σύρθηκαν «ως πρόβατα στη σφαγή», μύθο που τελικά τους αποδίδει μερίδιο της ενοχής γι' αυτό που συνέβη, θα 'θελα να θυμίσω εδώ τον Primo Levi, επιζώντα ναζι-

στικού στρατοπέδου, όταν γράφει: «Δεν ξέρω και δεν μ' ενδιαφέρει να μάθω αν στα βάθη του εαυτού μου φωλιάζει ένας εγκληματίας, αλλά αυτό που ξέρω καλά είναι πως υπήρξα θύμα άμοιρο κάθε ενοχής και όχι εγκληματίας. Γνωρίζω ακόμη ότι υπήρξαν εγκληματίες, και όχι μόνο στη Γερμανία, και ότι εξακολουθούν να υπάρχουν εν ενεργεία ή εν αποστρατεία, και το να τους συγχέει κανείς με τα θύματά τους αποτελεί είτε ηθική ασθένεια είτε αισθητική προσποίηση είτε παράξενο σημάδι συνενοχής: και πριν απ' όλα είναι μια πολύτιμη υπηρεσία (εμπρόθετη ή μη) στους αρνητές της αλήθειας»².

Σε όλα αυτά λοιπόν τα θέματα οφείλουν να απαντούν τα σημερινά Μουσεία που καταπιάνονται μ' αυτήν την περίοδο. Και αυτό συμβαίνει στα ζωντανότερα από αυτά. Θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά πως το νέο τμήμα που ετοιμάζεται στο Yad Vashem (Γιαντ Βασέμ), το ισραηλινό Μουσείο γύρω από τη γενοκτονία, εστιάζεται κυρίως στην εβραϊκή αντίσταση, και όχι αποκλειστικά στην ένοπλη εξέγερση του γκέττο της Βαρσοβίας, αλλά κυρίως στην αντίσταση μέσα στην καθημερινότητα, σ' όλη της την επινοητικό-

2. Primo Levi, *I sommersi e i salvati*, Einaudi Tascabili, 1993, σ. 35. Δυστυχώς το βιβλίο αυτό του Primo Levi, το οποίο αποτελεί το τρίτο στην τριλογία του για τα στρατόπεδα, δεν μεταφράστηκε ακόμη στα ελληνικά. Στις αρχές του '98 κυκλοφόρησαν στα ελληνικά τα δύο άλλα του βιβλία: *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μτφρ. Χ. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, και *Η Ανακωχή*, μτφρ. Ζακ Σαμουήλ, εκδ. Σέλας. Για μια παρουσίασή τους βλ.: Ο. Βαρών-Βασάρ, «Μια "ανθρωπολογική" προσέγγιση του Άουσβιτς: Πρίμο Λέβι», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 67.

τητα και στις άδοξες αυτές μορφές της³. Εξάλλου το Γιαντ Βασέμ συνδέεται μ' αυτόν τον τρόπο με τις ενασχολήσεις της πιο πρόσφατης ιστοριογραφίας: τα έργα που εξετάζουν την εβραϊκή αντίσταση, επιχειρώντας έτσι ταυτόχρονα με την προώθηση της έρευνας να ανατρέψουν και την κοινοτοπία γύρω από την «εβραϊκή παθητικότητα», πληθαίνουν όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Πέρα από τον ένοπλο αγώνα, εξετάζονται τώρα συστηματικές δραστηριότητες αλληλεγγύης και διάσωσης.

Όπως γράφει ο François Bédarida: «Γιατί είναι αλήθεια ότι στην εγκληματική παράνοια των ναζί αποκρίθηκε μια άλλη τρέλα: αυτή τη φορά η τρέλα του θάρρους και του ηρωϊσμού, της διάσωσης και της επιβίωσης. Η τρέλα των εξεγερμένων του γκέττο της Βαρσοβίας και των παρτιζάνων στα δάση της Βολυνίας, η τρέλα του Εβραϊκού Στρατού και του εβραϊκού τμήματος της ΜΟΙ, η τρέλα των υπευθύνων του ΟΣΕ και όλων αυτών που έκρυψαν και προστάτεψαν τα παιδιά»⁴.

Μ' αυτήν την ευκαιρία θα ήθελα να υπογραμμίσω τη στενή σχέση που μπορεί και οφείλει να υπάρχει ανάμεσα σ' ένα ζωντανό Μουσείο και στην τρέχουσα ιστοριογραφία: στο παραπάνω παράδειγμα το Γιαντ Βασέμ έρχεται να απαντήσει σε ερωτήματα που απασχολούν τις ιστοριογραφικές συζητήσεις γύρω από τη Shoah (εβραϊ-

3. Yossi Klein Halevi, «A qui appartient la mémoire?», *Regards, revue juive de Belgique*, 6/1-19/1/1994, σ. 18-23.

4. François Bédarida, «La mémoire contre l'histoire», *revue Esprit*, Ιούλιος 1993, σ. 11.

κός όρος για τη γενοκτονία, που σημαίνει «καταστροφή»). Νομίζω πως αυτού του τύπου ο διάλογος ανάμεσα στην ιστοριογραφία και στα Μουσεία είναι ακριβώς αυτό που θα ζωντανέψει τα Μουσεία και θα εμπλουτίσει την ιστοριογραφία.

Ένα δεύτερο ερώτημα τίθεται τότε: θέλουμε ένα Μουσείο, λοιπόν, που να απαντά σ' αυτά τα ερωτήματα, αλλά τι είδους Μουσείο; Ένα Μουσείο που κατ' αρχήν θα διασώζει και θα μεταδίδει τη μνήμη της εποχής αυτής. Ποιος είναι όμως ο αποτελεσματικότερος τρόπος; Φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές μπορεί να μιλήσει κανείς για δύο μοντέλα: το αμερικανικό και το ευρωπαϊκό.

Το πρώτο προκύπτει από τη νοοτροπία που κυριάρχησε στη δημιουργία των Μουσείων των Ηνωμένων Πολιτειών, και αναφέρομαι εδώ στα δύο μεγάλα μουσεία που άνοιξαν τις πόρτες τους σχεδόν ταυτόχρονα την άνοιξη του 1993: το «Museum of Tolerance – Simon Wiesenthal Center» στο Λος Άντζελες (Μουσείο Ανοχής – Κέντρο Σάϊμον Βίζενταλ) και το «Holocaust Memorial Museum» (Μουσείο Ολοκαυτώματος) στην Ουάσινγκτον. Τα αμερικανικά μουσεία διακρίνονται από την τάση να «αναδημιουργήσουν» συγκινησιακά την τραγωδία, ώστε η πληγή να μένει ανοιχτή σε όσους έχουν αναμνήσεις, αλλά κυρίως για να προκληθεί ένα συγκινησιακό σοκ, που θα ανοίξει μια νέα «πληγή» σ' αυτούς που πρόκειται τώρα να μάθουν, δηλαδή στους γεννημένους μεταπολεμικά. Τα μέσα που χρησιμοποιούνται στοχεύουν στο να καταστήσουν την επίσκεψη αλησμόνητη: σημείο κεντρικό στο οποίο θα επανέλθουμε. Από την άλλη, μια διαφορετική νοοτροπία φαίνεται να διακατέχει τόσο το

νέωτερο επιστημονικό προσωπικό του Γιαντ Βασέμ, όσο και το γαλλικό μουσείο στο οποίο θα αναφερθώ στη συνέχεια εκτενώς, το «Centre de Résistance et de Déportation» της Λυών (Κέντρο Αντίστασης και Εκτόπισης), που αποτελεί σήμερα το πλέον σύγχρονο Μουσείο της Ευρώπης γύρω από την εποχή αυτή (εξάλλου είναι χαρακτηριστικό ότι ονομάζεται Κέντρο κι όχι Μουσείο).

Θα ήθελα εδώ να σταθώ τόσο στον στόχο όσο και στα μέσα, τα οποία ποικίλλουν βέβαια κάθε φορά σε σχέση με τον στόχο. Μπορεί κανείς να πει ότι τα αμερικανικά μουσεία στοχεύουν κυρίως στο συγκινησιακό σοκ, το συναισθηματικό, ενώ το Κέντρο της Λυών απευθύνεται περισσότερο σε μια κατανόηση δια της νοήσεως. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να αναδείξω τις αποκλίσεις που διαφαίνονται στη λογική αυτών των Μουσείων, γιατί τις βρήκα άκρως ενδιαφέρουσες.

Αμερικανικό μοντέλο

Για να φωτίσω καλύτερα τις διαφορές, θα αναφερθώ σε κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα. Τα αμερικανικά μουσεία, σε ό,τι αφορά τα χρόνια '41-'45, αναφέρονται αποκλειστικά στην εκτόπιση και στη γενοκτονία (που στην αμερικανική ορολογία αναφέρεται ως Ολοκαύτωμα, όρο που η μη αγγλόφωνη ιστοριογραφία δεν υιοθετεί, και ορθά, επιλέγοντας τους όρους Άουσβιτς, γενοκτονία ή Shoah). Η Αντίσταση στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, όπως και οι άλλες πλευρές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δεν αποτελούν υπό διαπραγμάτευση αντικείμενο,

και παραμένουν κάτι μακρινό, ξένο και τελικά αδιάφορο. Ήδη τα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα, ο αληθινός χώρος όπου έλαβε χώρα το δράμα, εμφανίζονται εδώ συρρικνωμένα και αχνά. Η εβραϊκή τραγωδία αποτελεί γι' αυτά τα Μουσεία το αποκλειστικό αντικείμενο του ενδιαφέροντός τους γύρω από αυτήν την ιστορική περίοδο.

Ορισμένες πληροφορίες τώρα γύρω από την ατμόσφαιρα των αμερικανικών μουσείων, ξεκινώντας από το «Μουσείο Ανοχής» του Λος Άντζελες –στο οποίο θα σταθώ διεξοδικότερα, μεταφέροντας την προσωπική εμπειρία από την επίσκεψή μου. Η επίσκεψη αυτού του Μουσείου χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος –στο οποίο ο επισκέπτης αποφασίζει πόσο χρόνο θέλει να αφιερώσει– έχει ως τίτλο «Understanding the Los Angeles riots» –δηλαδή, «επιχειρώντας να κατανοήσουμε τις τωρινές ταραχές στο Λος Άντζελες». Πρόκειται για μία εμπειρία καθαρά αμερικανική: μια μεγάλη αίθουσα, εφοδιασμένη με πολλές τηλεοπτικές οθόνες συνδεδεμένες με cd-tom, με τις οποίες ο επισκέπτης επικοινωνεί με ερωτήσεις και απαντήσεις γύρω από θέματα ρατσισμού σήμερα στην κοινωνία της Καλιφόρνιας. Κατ' εξοχήν πολυεθνική κοινωνία, στην οποία οι λευκοί Αμερικανοί υπήκοοι αποτελούν μόνο το 40% του πληθυσμού, τα φαινόμενα του ρατσισμού και της ξενοφοβίας δεν μπορούν λοιπόν παρά να την αφορούν.

Ο Ευρωπαίος επισκέπτης νιώθει λίγο χαμένος μέσα σ' αυτήν την αίθουσα, αλλά οι έφηβοι της Καλιφόρνιας –Αμερικανοί, Μεξικανοί ή Ασιάτες– βρίσκονται σ' ένα εντελώς οικείο περιβάλλον, που θυμίζει αίθουσα με ηλεκτρονικά παιχνίδια. Είναι σαφές ότι οι έφηβοι αυτοί

αποτελούν την προνομιακή ηλικιακή κατηγορία του κοινού.

Αντίθετα, ο χρόνος επίσκεψης που αφορά τη γενοκτονία των Ευρωπαίων Εβραίων είναι προκαθορισμένος: 65 λεπτά. Χρόνος που δεν μπορεί να ποικίλει για τον επισκέπτη, αφού η επίσκεψη γίνεται σε ομάδες των 25-30 ατόμων και κάθε μέρος της επίσκεψης απαιτεί έναν ορισμένο χρόνο που καθορίζεται από τα σχόλια. Μεγάφωνα μεταδίδουν στα αγγλικά αυτά τα σχόλια. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, ο επισκέπτης δεν έχει στην πράξη τη δυνατότητα να σταματήσει την επίσκεψη και να επιστρέψει στην αφετηρία του, αφού αυτόματες πόρτες κλείνουν πίσω από την ομάδα, κάθε φορά που αυτή αλλάζει αίθουσα. Μπροστά σε κάθε αίθουσα, υπάρχουν ορισμένα σκαμνάκια όπου οι επισκέπτες μπορούν να παρακολουθήσουν καθιστοί τα σχόλια. Από την άλλη, καθώς είναι σκοτεινά όπως σε μια κινηματογραφική αίθουσα, είναι σχεδόν αδύνατον να κρατήσει κανείς σημειώσεις. Είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα θέαμα, πράγμα που δεν θα ώφειλε να μας εκπλήσσει στην κατ' εξοχήν κοινωνία του θεάματος. Ωστόσο δεν θα ήθελα εδώ να εκληφθεί υποχρεωτικά με αρνητική απόχρωση η παρατήρησή μου: ίσως αυτός να είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος να απευθυνθεί κανείς σ' αυτήν την κοινωνία, ερώτημα για μένα ανοιχτό.

Οι πρώτες αίθουσες περιλαμβάνουν κάποιες μακέτες, σαν θεατρικά σκηνικά με κούκλες σε ανθρώπινο μέγεθος, που αναπαριστούν σκηνές από την άνοδο του φασισμού στη Γερμανία στη δεκαετία του '30, χρησιμοποιώντας πραγματικά ηχητικά ντοκουμέντα από τη Γερμα-

νία. Αφού σταθούμε στη «Νύχτα των Κρυστάλλων» —το μεγάλο πογκρόμ με το σπάσιμο εβραϊκών μαγαζιών τον Νοέμβριο του '38— φτάνουμε στο 1941, για να δούμε τις πρώτες ομάδες αντιστασιακών Εβραίων στη Σοβιετική Ένωση. Η έμφαση δίνεται στην αντίσταση στην Πολωνία και αλλού.

Οι επόμενες αίθουσες είναι αφιερωμένες στην εκτόπιση των Εβραίων από όλες τις κατεχόμενες ευρωπαϊκές χώρες, με πολλές πληροφορίες. Η αίθουσα όπου καταλήγει η επίσκεψη είναι μια αίθουσα άδεια, απλή και σκοτεινή, όπου πολυάριθμες ηλεκτρονικές οθόνες γύρω γύρω στους τοίχους μεταδίδουν αποσπάσματα από προφορικές μαρτυρίες επιζώντων. Η ατμόσφαιρα είναι πράγματι υποβλητική, καθώς το μόνο που έχει διασωθεί είναι ο λόγος, και έρχεται εδώ στον νου μας όλη η προβληματική γύρω από την ανάγκη μας να πιστέψουμε τον μάρτυρα και την αξία της προφορικής μαρτυρίας.

Στο τέλος της επίσκεψης, ερωτήσεις του τύπου «Ποιος ήταν υπεύθυνος;» ή «Κάτι αντίστοιχο μπορεί να συμβεί σήμερα;», τίθενται στους επισκέπτες από τον οδηγό-συνοδό.

Ο δεύτερος όροφος του Μουσείου απευθύνεται στον επισκέπτη-ερευνητή. Κυρίως εξοικειώνει εφήβους και νέους με την ερευνητική διαδικασία μέσα από διάλογο που συντελείται μέσω της πληροφορικής. Ο επισκέπτης μπορεί έτσι να βρει πληροφορίες γύρω από λεπτομέρειες της εκτόπισης στην τάδε ευρωπαϊκή πόλη, λόγου χάρη. Οι ημερομηνίες και τα γεγονότα στηρίζονται στη βιβλιογραφία, ενώ προφορικές μαρτυρίες επιζώντων έρχονται στην οθόνη και συμπληρώνουν την εικόνα. Αυτά

όσον αφορά μια συνοπτική περιγραφή του Μουσείου του Λος Άντζελες από την προσωπική μου εμπειρία.

Οι πληροφορίες μου γύρω από το Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ουάσινγκτον (που ενέχει θέση Μουσείου και Μνημείου συγχρόνως, όπως φαίνεται και από τον τίτλο του) προέρχονται είτε από σχετικά κείμενα, είτε από αφηγήσεις ανθρώπων που το επισκέφθηκαν. Κατά πρώτο λόγο, φαίνεται ότι πρόκειται, από αρχιτεκτονική άποψη, για ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κτίρια των ΗΠΑ της τελευταίας εικοσιπενταετίας (αρχιτέκτων είναι ο James Ingo Freed). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρων ο τρόπος με τον οποίο το κτίριο –που σχεδιάστηκε γι' αυτήν τη χρήση, σε αντίθεση με τα ευρωπαϊκά μουσεία που χρησιμοποιούν προϋπάρχοντες ιστορικούς χώρους– παραπέμπει στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και εξονώσεως. Μεταφέρω την περιγραφή του Brendan Gill: «Το εξωτερικό του πενταόροφου κτιρίου είναι από ασβεστόλιθο και τούβλο [...]. Αυτά που θα μπορούσαν να είναι πόρτες και παράθυρα είναι σκοτεινές εσοχές και αναγνωρίζει κανείς αμέσως σ' αυτές την ομοιότητα με τάφο [...]. Πάνω απ' το επίπεδο της εισόδου η επένδυση από ασβεστόλιθο δίνει τη θέση της σε γυαλί, τούβλο και ατσάλι, χρησιμοποιημένα με την πρακτική πεζότητα μερικών μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Έτσι μας υπενθυμίζουν ότι η πρόθεση των ναζί ήταν να χειριστούν τα στρατόπεδα του θανάτου σαν επιχείρηση. Η πρώτη ύλη: άντρες, γυναίκες και παιδιά. Το προϊόν: στάχτη. Το υποπροϊόν: καπνός. Τούβλινοι, με μελαγχολική σκεπή, πύργοι πορεύονται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κτιρίου και θυμίζουν την πύλη της εισόδου

του στρατοπέδου Μπιρκενάου»⁵. Περνώντας τώρα στο εσωτερικό του Μουσείου, θα σταθώ σε ορισμένα σημεία, που είναι ενδεικτικά μιας ολόκληρης αντίληψης. Η επίσκεψη διαρκεί συνολικά 4 ώρες, κατά τις οποίες δεν έχει προβλεφθεί ούτε ένα μέρος όπου ο επισκέπτης μπορεί να αναπαυθεί έστω για λίγο. Και σ' αυτό το Μουσείο η επίσκεψη συνοδεύεται από ηχητικά σχόλια που μεταδίδονται από μεγάφωνα, αποκλειστικά στα αγγλικά. Επιπλέον οπτικά εφέ μπορούν να προκαλέσουν ένα πραγματικό σοκ στον επισκέπτη (σημειωτέον ότι ανάμεσα στους επισκέπτες υπάρχουν ακόμη πολλοί επιζώντες στρατοπέδων): λόγου χάρη η θέα ενός πραγματικού βαγονιού που ανήκε σε τραίνο που είχε χρησιμοποιηθεί στην εκτόπιση των Εβραίων στην Τρεμπλίνκα και που το έφεραν επί τούτου από την Πολωνία, ή πλάκες πλακόστρωτου από το γκέττο της Βαρσοβίας. Τα εφέ αυτά του εσωτερικού του Μουσείου συμφωνούν και εναρμονίζονται με την άποψη του αρχιτέκτονα που έχει βάλει έντονα τη σφραγίδα του σ' όλο το κτίριο και είναι η άποψη της δραματοποιημένης, συγκινησιακής προσέγγισης. Γράφει στο ίδιο άρθρο ο Brendan Gill: «Καθώς προχωρούμε μέσα στο επίτηδες μη ελκυστικό κτίριο νύξεις δέους μας χτυπούν σαν χαστούκι στο πρόσωπο. Με αυτό το χαστούκι ο Freed τραβά βίαια το Ολοκαύτωμα από το παρελθόν, το αποσπά, μπορεί να πει κανείς, από την Ιστορία και μας προετοιμάζει να το δούμε εκ νέου [...]».

5. Brendan Gill, «Το Μνημείο του Ολοκαυτώματος στην Ουάσινγκτον», περ. Χρονικά, αρ. φ. 146, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1996, σ. 16-19.

Τέλος, κορωνίδα του κτιρίου παραμένει η Αίθουσα Μνήμης που είναι και η τελευταία. Την περιγράφει ο Gill: «[...] την Αίθουσα Μνήμης: μία θολωτή αίθουσα από ασβεστόλιθο που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη αναλογία του εξαγώνου [...]. Ο θόλος της αίθουσας αποτελείται από έναν απέραντο φεγγίτη. [...] Η αίθουσα έχει έναν απόκοσμο αέρα του ιερού, του όσιου, που παρότι είχε σχεδιαστεί με την πρόθεση να υπηρετήσει έναν μη δογματικό θρησκευτικό σκοπό, είναι σίγουρα ένας ναός [...].»

Το ερώτημα που θέλω να θέσω εδώ είναι ακριβώς το εξής: πρέπει ένα Μουσείο αφιερωμένο στην περίοδο αυτή να δρα τόσο έντονα συγκινησιακά; Είναι ο δραματοποιημένος τρόπος ο προσφορότερος ν' αγγίζει σήμερα ένας τέτοιος χώρος τον επισκέπτη; Επειδή όμως υπάρχει ένα είδος «ευρωπαϊκού επιστημονικού σνομπισμού» που μιλά για «εξαμερικανισμό της Γενοκτονίας» με τρόπο μάλλον αβασάνιστο και αλαζονικό, δεν θα ήθελα να μείνει η εντύπωση πως τον συμερίζομαι προσωπικά, καθώς σχολιάζω αυτά τα Μουσεία. Οι παρατηρήσεις αυτές θα ήθελα απλώς να είναι μια αφετηρία για έναν κριτικό στοχασμό γύρω από το θέμα. Γιατί είναι αναμφισβήτητο πως χάρη σ' αυτά τα δύο Μουσεία – και πολύ σύντομα χάρη στο τρίτο που θ' ανοίξει τις πόρτες του στη Νέα Υόρκη – εκατοντάδες χιλιάδες επισκέπτες μαθαίνουν την ιστορία της γενοκτονίας και ευαισθητοποιούνται γύρω από τη σημασία της. Πράγμα που ως το 1993 πρόσφερε μόνο το Μουσείο του Γιαντ Βασέμ, με ασύγκριτα πιο περιορισμένο κοινό. Από την άλλη, η αμερικανική κοινωνία σαν να εξιλεώνεται με τα τρία

Μουσεία για την επί πέντε δεκαετίες «σιωπή» της γύρω από τη γενοκτονία. Σιωπή, που ως τη δεκαετία του '80 εκφραζόταν λόγου χάρη με την απουσία του θέματος από σχολικά και πανεπιστημιακά εγχειρίδια ιστορίας και όχι μόνο. Άλλο παράδειγμα του όψιμου ενδιαφέροντος είναι το πρόσφατο Ίδρυμα Σπίλμπεργκ στο Λος Άντζελες, η Shoah Foundation, το οποίο προβαίνει ραγδαία σε συλλογή χιλιάδων προφορικών μαρτυριών από τους απανταχού επιζώντες Εβραίους, με σκοπό την ίδρυση του μεγαλύτερου αρχείου οπτικοακουστικών μαρτυριών επιζώντων απ' όλες τις χώρες του κόσμου⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι και σ' αυτό το επίπεδο υπάρχουν αντιρρήσεις από έγκυρους ευρωπαϊκούς επιστημονικούς κύκλους γύρω από τον τρόπο που το Ίδρυμα αυτό συλλέγει το υλικό του, αλλά και την αδυναμία του να το επεξεργαστεί επιστημονικά. Η δεκαετία του '90, πάντως, είναι η εποχή που η αμερικανική κοινωνία ευαισθητοποιείται απέναντι στο θέμα της γενοκτονίας και το ζήτημα μοιάζει πια να την αφορά.

Ευρωπαϊκό μοντέλο

Μιλώντας για το ευρωπαϊκό μοντέλο, θα περιοριστώ στην απλή αναφορά σε προηγούμενα γαλλικά Μουσεία

6. Οι μαρτυρίες εκατοντάδων Ελληνοεβραίων από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη αλλά και από μικρότερες πόλεις συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα του Ιδρύματος τα χρόνια 1997-1998. Είναι σημαντικό για την Ελλάδα, γιατί δεν υπήρχε άλλο τόσο μεγάλο σώμα προφορικών μαρτυριών.

και στην εκτενή παρουσίαση του πιο πρόσφατου Μουσείου της Γαλλίας γύρω από την εποχή, που είναι το Κέντρο Αντίστασης και Εκτόπισης της Λυών⁷, θεωρώντας ότι εκπροσωπεί όχι μόνο τη γαλλική, αλλά και γενικότερα την ευρωπαϊκή όψη του θέματος.

Μέχρι το 1992, όταν το Κέντρο της Λυών άνοιξε για πρώτη φορά τις πόρτες του, το πιο σημαντικό Μουσείο της Γαλλίας που είχε ως θέμα του την Αντίσταση και την Εκτόπιση ήταν το Μουσείο της Μπεζανσόν (που ιδρύθηκε το 1971)⁸. Καταλαμβάνοντας μια πτέρυγα του περίφημου κάστρου της πόλης, το Μουσείο καλύπτει την περίοδο εκθέτοντας με παραδοσιακό τρόπο πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό. Σήμερα, η έλλειψη οπτικοακουστικών μέσων και το γεγονός πως για όλες τις πληροφορίες πρέπει κανείς να πλησιάσει τις λεζάντες και να αφιερώ-

7. Κατά τη διάρκεια της προφορικής ανακοίνωσης στο Συμπόσιο του Εβραϊκού Μουσείου, αυτό το τμήμα συνοδευόταν από την προβολή διαφανειών. Οι διαφάνειες είχαν ληφθεί κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στη Λυών και μιας επίσκεψης του Κέντρου τον Σεπτέμβριο του '95. Με την ίδια ευκαιρία είχα και μια μακρά συζήτηση με τη διευθύντρια του Κέντρου, την κυρία Sabine Zeitun, την οποία ευχαριστώ τόσο για την ενδιαφέρουσα συζήτησή μας, όσο και για την άδεια της φωτογράφησης. Ευχαριστώ επίσης την υπεύθυνη της βιβλιοθήκης και του αρχείου για την εξυπηρέτησή της.

8. Το Μουσείο της Μπεζανσόν επισκέφτηκα τον Σεπτέμβριο του '96 και συζήτησα με τη διευθύντριά του κυρία Elizabeth Pastwa, η οποία μου ανέπτυξε τόσο την προβληματική του Μουσείου, όσο και τις αλλαγές που θεωρεί σήμερα απαραίτητες για τον εκσυγχρονισμό του. Την ευχαριστώ για τη συζήτησή μας, καθώς και την υπεύθυνη της βιβλιοθήκης, που με εξυπηρέτησε πρόθυμα στις έρευνές μου.

σει πολύ χρόνο στην ανάγνωση θεωρείται από τους υπευθύνους του ένα από τα βασικά προβλήματα του Μουσείου. Ός το 1992 ήταν όμως το κυριότερο Μουσείο γύρω από αυτήν την περίοδο, μαζί με το νεώτερο Memorial της Καν (που ιδρύθηκε το 1988), αφού τα υπόλοιπα Μουσεία για την Αντίσταση, σαράντα τον αριθμό σ' όλη τη Γαλλία, δεν υπερέβαιναν ποτέ την τοπική κλίμακα και εκπροσωπούσαν μια λειτουργία κυρίως αναμνηστική και όχι ιστορική. Έχοντας ιδρυθεί από τους ίδιους τους αντιστασιακούς, δίχως την αρωγή νεώτερων επιστημόνων, είχαν μιαν αντίληψη αναγκαστικά περιορισμένη⁹. Παρέμεναν δηλαδή επαρχιακά μουσεία τοπικού χαρακτήρα, που το ενδιαφέρον τους κινδύνευε να σβήσει με το πέρασμα της γενιάς που είχε συμμετάσχει σ' αυτήν την ιστορία. Το Μουσείο της Μπεζανσόν στάθηκε από την αρχή σε άλλο επίπεδο, από επιστημονική άποψη. Αλλά το Κέντρο της Λυών είναι το πρώτο που κατόρθωσε να υπερβεί την τοπική κλίμακα και να γίνει Μουσείο εθνικού, και βέβαια και διεθνούς, ενδιαφέροντος.

Στις δεκαετίες του '70 και του '80 άνοιξαν στη Γαλλία τις πόρτες τους περίπου 30 νέα τοπικά μουσεία. Όμως η αλλαγή στην αντίληψη γύρω από τα Μουσεία, το πέρασμα αν θέλετε από τα «αναμνηστικά» στα «ιστορικά» Μουσεία, είναι πολύ πιο πρόσφατο. Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς αυτήν την αλλαγή αντίληψης σε συσχετισμό με τη γενικότερη αναζωπύρωση του ενδια-

9. Donna Evleth, «La Résistance et la Déportation dans les Musées», revue *Historiens-Géographes*, n. 342, 1993.

φέροντος γύρω από την ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και κυρίως γύρω από τη γενοκτονία των Εβραίων, που σημειώθηκε με την επέτειο της πεντηκονταετίας (από το 1992 έως το 1995, διαδοχικές επέτειοι εκτόπισης, λήξης του πολέμου, απελευθέρωσης). Γιατί και η μνήμη έχει τη δική της ιστορία. Δεν είναι περισσότερο από δεκαπέντε χρόνια που η γενοκτονία των Εβραίων κατέλαβε κεντρική θέση στην ιστοριογραφία και στη μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για τη Γαλλία, οι δύο θεματικές που ανανέωσαν τη σχετική ιστοριογραφία ήταν η γενοκτονία των Εβραίων και η συνεργασία της κυβέρνησης του Βισύ. Οι δύο αυτές θεματικές είναι επόμενο να εκπροσωπούνται σ' ένα πρόσφατο Μουσείο¹⁰.

Περνώντας τώρα στο Κέντρο της Λυών, που εκπροσωπεί τη νέα αντίληψη, θα θέλαμε να θυμίσουμε λίγο το ειδικό βάρος που φέρει η Λυών στη γαλλική ιστορία της Αντίστασης, και που εξηγεί γιατί ένα τέτοιο Μουσείο εκεί. Θυμίζουμε λοιπόν τον ρόλο της Λυών ως μητρόπολης της νότιας ζώνης, στην οποία κατέφυγε η γαλλική Αντίσταση: πρόκειται με δυο λόγια για την πρωτεύουσα της Αντίστασης. Από τη μια, πόλη του Jean Moulin,

10. François Marcot, «Les musées et le génocide des Juifs», *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz*, Actes I, No 36-37, Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1993. Στο ίδιο άρθρο, ο σ. αναφέρεται στις δυσκολίες που συνάντησε ως ιστορικός του Μουσείου της Μπεζανσόν στο να παραχωρηθεί σημαντική θέση στην εκτόπιση των Εβραίων. Εξηγεί πώς, δηλαδή, η μνήμη της Αντίστασης και αυτή της εκτόπισης των Εβραίων και της τελικής λύσης δεν ήταν καθόλου ευνόητο να συνυπάρχουν.

της εξέχουσας αυτής προσωπικότητας της γαλλικής Αντίστασης, και από την άλλη, πόλη όπου στην ίδια εποχή έδρασε, μεταξύ άλλων, ο ναζί αξιωματούχος Klaus Barbie. Εξάλλου στη Λυών το 1987 έλαβε χώρα η περίφημη δίκη του Klaus Barbie, του υπεύθυνου για την εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας της Λυών. Τελευταίο σημείο, όχι ήσσονος σημασίας: η Λυών στάθηκε επίσης, από τη δεκαετία του '80 και μετά, το λίκνο του γαλλικού ρεβιζιονισμού, της «θεωρίας» που αρνείται την άρνηση της γενοκτονίας των Εβραίων, εφ' όσον ο εισηγητής της στη Γαλλία, ο Robert Faurisson, ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιό της πριν να τον αποκλείσουν από την πανεπιστημιακή κοινότητα. Σ' αυτόν λοιπόν τον ευαίσθητοποιημένο περίγυρο, το Κέντρο παίζει τον ρόλο του επίσης ως μια απάντηση στον ρεβιζιονισμό, ή ως μία διαρκής, συμβολική προέκταση της δίκης του Barbie¹¹.

Το Κέντρο, εκτός από τον εκθεσιακό χώρο, διαθέτει ένα ειδικευμένο βιβλιοπωλείο, όπου πωλούνται έργα που αναφέρονται στην εποχή της Κατοχής. Στον δεύτερο όροφο, η βιβλιοθήκη είναι πλούσια σε βιβλιογραφία που αναφέρεται στην ίδια εποχή, και οι τίτλοι που περιέχει

11. Η βιβλιογραφία που αναλύει τον ρεβιζιονισμό και εξαρθρώνει τα επιχειρήματά του εμπλουτίζεται διαρκώς. Εντελώς ενδεικτικά, επιλέγοντας από μια ογκώδη βιβλιογραφία, αναφέρω εδώ το βιβλίο του Pierre Vidal-Naquet, *Les Assassins de la mémoire*, εκδόσεις La Découverte, Παρίσι 1987 (για μια εκτενέστερη βιβλιογραφία βλ.: Ο. Βαρών-Βασάρ, «Ιστοριογραφία της γενοκτονίας των Εβραίων ('42-'45). Η ανυπόφορη αλήθεια και το "καθησυχαστικό" ψεύδος», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 62, 1997).

ανέρχονται στους 10.000. Μία βιβλιοθηκονόμος βοηθά με ουσιαστικό τρόπο τον ερευνητή¹².

Στη βιβλιοθήκη στεγάζεται επίσης η βιντεοθήκη. Σ' αυτήν έχει καταγραφεί ένα προφορικό αρχείο 200 μαρτυριών αντιστασιακών και/ή εκτοπισμένων, που συγκροτήθηκε από το Κέντρο. Οι περισσότεροι από αυτούς τους ανθρώπους καταθέτουν τη μαρτυρία τους για πρώτη φορά. Δεν είναι εδώ η στιγμή να αναφερθούμε στην εξαιρετική σημασία των προφορικών μαρτυριών ως πηγών της ιστορίας. Να επισημάνουμε μόνο ότι δεν νοείται Κέντρο ή Μουσείο που να αναφέρεται σε αυτήν την περίοδο και να μη διαθέτει και συμπληρώνει διαρκώς ένα τέτοιο αρχείο. Άλλος ένας τομέας στον οποίο η απαράδεκτη ελληνική καθυστέρηση ίδρυσης ενός τέτοιου Κέντρου θα μας στερήσει από πολύτιμες πηγές, καθώς μόνο περιορισμένες ιδιωτικές πρωτοβουλίες έχουν αναπτυχθεί σχετικά και το υλικό τους είναι περιορισμένο και δυσπρόσιτο. (Ως εξαιρετικό δείγμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας θέλω εδώ να αναφέρω την πολύ πρόσφατη έκδοση: Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο - Αλμπέρτος Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμ. Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Ίδρυμα Ετς Αχάιμ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998).

12. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, είναι θλιβερό να διαπιστώνει κανείς το απόλυτο κενό στο ράφι «Βαλκάνια». Ωστόσο τα βιβλία σε ευρωπαϊκές γλώσσες, αν και λιγοστά, δεν είναι ανύπαρκτα. Η βιβλιοθήκη αναπαράγει εδώ ένα κενό της ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας που λησμονεί υπερβολικά συχνά ότι στην Ελλάδα υπήρξε σημαντική Αντίσταση και υψηλό ποσοστό εκτόπισης των Εβραίων. Παράδειγμα ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας: M. Mazower, *Inside Hitler's Greece*, Yale University Press, 1993.

Πριν περάσω στην περιγραφή του μόνιμου εκθεσιακού χώρου του Κέντρου της Λυών, θα ήθελα να σταθώ στην ουσιαστική συμβολή του σκηνογράφου Guy-Claude François. Η εποχή όπου οι ιστορικοί αρκούσαν για να στήσουν ένα ιστορικό Μουσείο έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή. Τα αραδιασμένα στις βιτρίνες ντοκουμέντα, ακόμη κι αν συνοδεύονται από τον καλύτερο δυνατό σχολιασμό, δεν μπορούν πια να ελκύσουν και να κατακτήσουν έναν μεγάλο αριθμό επισκεπτών, ούτε θεωρούνται πρόσφορος τρόπος να περάσουν τα σχετικά μηνύματα. Πρέπει λοιπόν οι οργανωτές να καταφύγουν σε άλλα μέσα. Ο σκηνογράφος που έστησε τη μόνιμη έκθεση του Κέντρου αξιοποίησε το ιστορικό υλικό δημιουργώντας μια ατμόσφαιρα που ταιριάζει στην υπό διαπραγμάτευση εποχή. Τοίχοι πατιναρισμένοι από τον χρόνο και σαραβαλιασμένοι, σκοτάδι και σιωπή προετοιμάζουν τον νεώτερο επισκέπτη, λίγο όπως στο θέατρο, να «μπει» πραγματικά σ' αυτόν τον διαφορετικό κόσμο που υπήρξε ο κόσμος της κατοχής - ή επιτρέπουν στον ηλικιωμένο επισκέπτη να γυρίσει προς τα πίσω και να βυθιστεί στις αναμνήσεις του. Γενικώς η ατμόσφαιρα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ατμόσφαιρα περισυλλογής, που υποβάλλει στον επισκέπτη τη χαμηλόφωνη ομιλία.

Η Έκθεση ανοίγει με τον Προθάλαμο της Μνήμης, όπου καθένα από τα επτά οπτικοακουστικά παράθυρα παρουσιάζει έναν χώρο που ανακαλεί ένα σημαίνον γεγονός ή μία προσωπικότητα της εποχής: τον στρατηγό Ντε Γκωλ, λόγου χάρη, σύμβολο της γαλλικής μη-κομμουνιστικής Αντίστασης, ή την Άννα Φρανκ, διεθνές σύμβολο της εκτόπισης.

Το κτίριο που στεγάζει σήμερα το Κέντρο χρησίμευσε κατά τη διάρκεια της κατοχής για να στεγάσει την υπηρεσία της Γκεστάπο. Μέσα σ' αυτό το ίδιο το κτίριο πολυάριθμοι άντρες και γυναίκες συνελήφθησαν, βασανίστηκαν, δολοφονήθηκαν. Στην είσοδο του Κέντρου ένα παλιό, πραγματικό κελλί, κατάλληλα φωτισμένο, θυμίζει αυτήν την λειτουργία. Το Κέντρο λειτουργεί έτσι ταυτόχρονα και ως χώρος μνήμης. Η αρχιτεκτονική επέμβαση πάνω στο κτίριο συμβάλλει επίσης σ' αυτό: οι παλιοί πέτρινοι τοίχοι είναι σε ορισμένα σημεία εντελώς γυμνοί και ο φωτισμός είναι ηθελημένα αδύναμος. Πρόκειται, με δυο λόγια, για ένα σκηνικό.

Η παρουσίαση της «μόνιμης έκθεσης», δηλαδή του Μουσείου, διέπεται από τρεις βασικές έννοιες, οι οποίες οργανώνονται γύρω από τους εξής τρεις άξονες:

- Ένταξη στην Αντίσταση
- Πληροφόρηση και προπαγάνδα
- Χώρος και χρόνος.

Ο μουσειογραφικός χώρος χωρίζεται σε τρία πλατώ, αφιερωμένα στις τρεις βασικές έννοιες αντίστοιχα.

Υπάρχει βέβαια μια γενική κατεύθυνση της επίσκεψης που προτείνεται στον επισκέπτη. Αλλά συγχρόνως αυτός απολαμβάνει μια μεγαλύτερη ελευθερία. Σε γενικές γραμμές υποδεικνύεται μία κατεύθυνση, υπάρχουν υποχρεωτικά περάσματα, αλλά υπάρχει ταυτόχρονα η δυνατότητα για τον επισκέπτη να οργανώσει σε μεγάλο βαθμό την προσωπική του επίσκεψη, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα του ενδιαφέροντα. Επιμένω σ' αυτό το σημείο, γιατί κατά την άποψή μου είναι σημαντικό, και διαφέρει εντελώς σε αντίληψη από την αντίστοιχη αμερικανική,

όπου όλοι (ανεξαρτήτως ηλικίας, ειδίκευσης, προέλευσης) πρέπει να κάνουν την ίδια επίσκεψη, αφιερώνοντας τον ίδιο χρόνο σε κάθε αίθουσα. Εδώ η επίσκεψη γίνεται πολύ πιο προσωπική και ο ρόλος του θεατή είναι σαφώς πιο ενεργός. Ο επισκέπτης μπορεί εδώ να καθίσει σε καθίσματα που έχουν προβλεφθεί ειδικά (ακόμη σημαντικότερο για τους μεγάλης ηλικίας ανθρώπους) ή να διακόψει την επίσκεψή του όποτε θελήσει. Μία πλήρης επίσκεψη διαρκεί συνολικά περίπου μιάμιση ώρα. Ο επισκέπτης παίρνει από την είσοδο μια κάσκα με ακουστικά, η οποία περιέχει τον ηχητικό σχολιασμό της επίσκεψης και λειτουργεί με υπέρυθρες ακτίνες. Ο σχολιασμός γίνεται στα γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά και ο επισκέπτης διαλέγει τη γλώσσα της αρεσκείας του.

Άρα ο ήχος δεν επιβάλλεται ομοιόμορφα σ' όλη την αίθουσα. Η κάσκα επιτρέπει και ενθαρρύνει την «προσωπικότερη» επίσκεψη: Ο επισκέπτης αρχίζει και τελειώνει την επίσκεψή του όποτε θέλει, και δεν υποχρεώνεται να συγχρονιστεί με ένα κείμενο που θα ακουγόταν από ένα megάφωνο. Μπορεί να επιλέξει την κατεύθυνση στην οποία θα κινηθεί και να περιπλανηθεί ελεύθερα στον χώρο: κάθε φορά που σταματά κάπου, ακούει από τα ακουστικά τον σχολιασμό που αντιστοιχεί στο σημείο που εκείνος βρίσκεται. Μπορεί λοιπόν να ακούσει δύο φορές ένα σχόλιο που τον ενδιαφέρει, και να αποφύγει εντελώς κάποιο άλλο. Μπορεί επίσης να κλείσει εντελώς τα ακουστικά, να διαβάσει τον γραπτό σχολιασμό ή να απολαύσει τη σιγή και να στοχαστεί. Η διακριτική αυτή μη επιβολή του ήχου λειτουργεί ως ένδειξη σεβασμού προς τον επισκέπτη, σε αντίθεση με την

«επιθετικότητα» του αμερικανικού μοντέλου, όπου οι πάντες ακούν το ίδιο κείμενο μόνον στα αγγλικά και από μεγάφωνα που το διαχέουν σε όλη την αίθουσα.

Ο ήχος, λοιπόν, δεν επιβάλλεται. Αντίθετα, εκείνο που επιβάλλεται είναι το ντεκόρ: η νύχτα και οι τοίχοι. Εύκολη η αποκρυπτογράφηση της σημασίας αυτών των δύο στοιχείων: νύχτα της παρανομίας και του μυστικού, του φόβου, της προδοσίας: νύχτα των κλειστών βαγονιών της εκτόπισης. Εδώ επιδιώκεται η συναισθηματική ευαισθητοποίηση.

Η πρώτη αίθουσα –που επιτελεί λειτουργία εισαγωγής του επισκέπτη– διατρέχεται κατά μήκος από ένα πανώ που δίνει το βασικό χρονολόγιο της εποχής 1933-1945: 1933 (άνοδος του ναζιστικού κόμματος στην εξουσία και πρώτα αντισημιτικά μέτρα) ως το 1945 (τέλος του πολέμου, απελευθέρωση των επιζώντων των στρατοπέδων). Μπορεί έτσι κανείς να εντάξει την περίοδο στα ευρύτερα ιστορικά της συμφραζόμενα.

Οι τοίχοι της κύριας αίθουσας, σε χρώμα μαύρο, διατρύπώνται από φωτεινά «παράθυρα»: πρόκειται για ανοίγματα μέσα στα οποία αναπτύσσονται τα διάφορα θέματα. Σ' αυτά τα παράθυρα χρησιμοποιούνται κατ'εξοχήν τα γραπτά τεκμήρια που συνοδεύονται από έναν γραπτό σχολιασμό.

Ο πρώτος διάδρομος αναπτύσσει το βασικό θέμα: Ένταξη. Τα δεκαεπτά παράθυρα που το αποτελούν αναφέρονται στα εξής θέματα:

- Λυών, πρωτεύουσα της Αντίστασης
- Πρώτα βήματα της Αντίστασης
- Κίνητρα

- Κοινωνιολογία της Αντίστασης
- Πρόσφυγες και μετανάστες στην Αντίσταση
- Πολιτικά κόμματα και προσωπικότητες
- Θρησκευτικές δυνάμεις
- Αντίσταση πολιτών και διάσωση Εβραίων
- Ένοπλη αντίσταση
- Γυναίκες στην Αντίσταση: σ' ένα βίντεο προβάλλεται συνεχώς ένα ντοκυμανταίρ με μαρτυρίες γυναικών που συμμετείχαν στην Αντίσταση. Αυτό το παράθυρο συμβάλλει στο να καλυφθεί ένα κενό της ιστοριογραφίας σχετικό με τη γυναικεία συμμετοχή στην Αντίσταση. Δεν είναι τυχαίο αν οι λέξεις-κλειδιά της λεζάντας είναι: «Απόκρυψη - Προφορική μνήμη - Απαραίτητες - Ανωνυμία - Λήθη»¹³.
- Το γαλλικό κράτος
- Αποκλεισμός και διωγμός
- Στρατιωτική και οικονομική συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής: αυτό το άλλο λεπτό θέμα για τη γαλλική ιστοριογραφία είναι παρουσιασμένο εν συντομία, και δίχως την εμβάθυνση που απαιτεί. Η έκθεση μάλλον αναπαράγει εδώ τους δισταγμούς μιας πιο συντηρη-

13. Ένα πρόσφατο συνέδριο γύρω από την Αντίσταση, που παρακολούθησα στο Αιξ αν Προβάνς της Γαλλίας τον Μάρτιο του '97, επιβεβαίωσε την άνιση θέση που καταλαμβάνει η γυναικεία συμμετοχή στη βιβλιογραφία σε σχέση με την έκτασή της και τη σημασία της. Το πεδίο αυτό αποτελεί ένα από τα πεδία στα οποία θεωρείται ότι πρέπει να ανοιχτεί η έρευνα, πριμοδοτώντας πια μια άλλη αντίληψη για την Αντίσταση γενικότερα και όχι αυτή που την έβλεπε ως μια ένοπλη μόνο επιχείρηση, άρα κατ'εξοχήν ανδρική.

τικής ιστοριογραφίας και δεν τολμά να εκφράσει μια τολμηρότερη άποψη.

– Καταπίεση και συνεργασία

– Παθητικότητα στην καθημερινότητα

– Εκτόπιση: ο επισκέπτης βρίσκεται σε ένα ντεκόρ που τον κάνει να σκεφτεί τα βαγόνια της εκτόπισης.

– Γενοκτονία: η συγκίνηση στη θέα του τεχνητού βαγονιού αντισταθμίζεται από τη δυνατότητα που προσφέρεται στον επισκέπτη να καθίσει και να δει στην οθόνη του βίντεο το χρονικό της εκτόπισης. Πάνω στον τοίχο του βαγονιού εμφανίζονται τα ονόματα 18 στρατοπέδων συγκεντρώσεως και εξοντώσεως, διακριτική ανάμνηση του προορισμού των βαγονιών. Τα ονόματα και μόνον αυτών των στρατοπέδων διαθέτουν σήμερα –για ένα τουλάχιστον μέρος του κοινού– αρκετή δύναμη για να ανακαλέσουν από μόνα τους όλη τη φρίκη που κρυβόταν πίσω τους.

Εδώ νιώθω υποχρεωμένη να επισημάνω ένα χαρακτηριστικό κενό: Καθώς η ιστορία της εκτόπισης δεν αναφέρεται μόνο στους Γάλλους Εβραίους, αλλά θέλει να είναι ένα χρονικό της εκτόπισης των Ευρωπαίων Εβραίων γενικώς, ο επισκέπτης βρίσκεται μπροστά σε μια σχεδόν ολοκληρωτική σιωπή όσον αφορά την εκτόπιση και την εξόντωση των σεφαραδιτών Εβραίων από τις χώρες των Βαλκανίων. Ειδικά για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, υπάρχει μία μόνον αναφορά με αφορμή έναν ναζί αξιωματούχο που συνεργάστηκε επίσης στην εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, κι αυτό είναι όλο. Δεδομένης της σημασίας της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και του ποσοστού εξόντωσης

των μελών της, η αναφορά είναι πράγματι λιγότερο από πενιχρή (46.000 εκτοπισμένοι, 96,5% ποσοστό εξόντωσης).

Καθώς οι αναφορές είναι πενιχρότατες έως ανύπαρκτες και στα δύο αμερικανικά Μουσεία (για παράδειγμα μία μόνο προφορική μαρτυρία από τη Θεσσαλονίκη στο Μουσείο Ανοχής του Λος Άντζελες), έχω την εντύπωση πως πρόκειται εδώ για μια «σιωπή», ή το λιγότερο που μπορεί κανείς να πει για μιαν έλλειψη ενδιαφέροντος. Η προσωπική μου εξήγηση είναι πως καθώς οι υπεύθυνοι αυτών των Μουσείων προέρχονται από εβραϊκές κοινότητες των ασκεναζίμ (δηλαδή κοινότητες κεντροευρωπαϊκής ή ανατολικοευρωπαϊκής καταγωγής με κοινή γλώσσα τα γίντις) πριμοδότησαν σαφώς την ιστορία των κοινοτήτων των ασκεναζίμ Εβραίων. Οι διαφορές των δύο τμημάτων της εβραϊκής διασποράς δεν φαίνεται να έχουν εξισορροπηθεί¹⁴.

Συνεχίζω με την περιγραφή του Μουσείου:

14. Παραθέτω απόσπασμα από άρθρο σεφαραδίτικης γαλλόφωνης εφημερίδας, που αφορά το Μουσείο της Ουάσινγκτον. «Ωστόσο ο σεφαραδίτης επισκέπτης βρίσκει ελάχιστες αναφορές γύρω από τη μαζική εκτόπιση και την εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας, της Γιουγκοσλαβίας ή της Ιταλίας. [...] Πού χάθηκε λοιπόν η Θεσσαλονίκη, η Ρόδος, το Σεράγεβο; Τα ισπανοεβραϊκά και οι παραδόσεις που προέρχονταν από την Ιβηρική χερσόνησο; Δεν είναι υπερβολικά αργά για να καλυφθεί αυτό το θλιβερό και προσβλητικό τελικά κενό. [...] Γιατί το να πνίγει κανείς στη σιωπή μια τόσο σημαντική πτυχή της εβραϊκής ζωής που χάθηκε, είναι κατά κάποιον τρόπο σαν να τη σκοτώνει για δεύτερη φορά». Brigitte Sion, «Le Musée de l'Holocauste à Washington», εφημ. *La Lettre Sépharade*, no 13, Μάρτιος '95, σ. 1.

- Πνευματική αντίσταση

Δεύτερο πλατώ: το πλατώ αυτό έδωσε στον σκηνογράφο τη δυνατότητα να ξεδιπλώσει όλα τα επαγγελματικά του μέσα, στήνοντας θεατρικά σκηνικά. Εδώ ο επισκέπτης επικοινωνεί κοιτάζοντας και παρατηρώντας, δίχως να έχει ανάγκη να διαβάσει.

Το σκηνικό συνίσταται κατά πρώτο λόγο σε μια πλακόστρωτη αυλή, με κατοχικές αφίσες προπαγάνδας κολλημένες στους τοίχους των σπιτιών. Στα δεξιά της αυλής, μια μακέτα παριστάνει μια πανοραμική θέα της πόλης της Λυών στην περίοδο της κατοχής. Περνάμε μετά στο εσωτερικό ενός σπιτιού της εποχής εκείνης, με τα έπιπλά της, το πορτραίτο του Πεταίν, το ραδιόφωνο αναμμένο, τις εφημερίδες κ.τ.λ. Μπορούμε εύκολα να φανταστούμε την οικογένεια γύρω από την τραπέζα της.

Το τρίτο και τελευταίο πλατώ, «Χώρος και Χρόνος», αποτελείται από μία γιγαντιαία οθόνη όπου μια σειρά από διαφάνειες προβάλλεται κατ' εξακολούθησιν. Ένας ενήλικας -φανταστικό πρόσωπο- κάνει τη σύνθεση ανάμεσα στα βιώματά του από την παιδική του ηλικία στη Λυών στην κατοχή και σε όσα κατάλαβε μετά τον πόλεμο. Το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται εδώ οι αναμνήσεις ενός εφήβου υπηρετεί τον στόχο του Κέντρου που θέλει να επιτρέπει στους εφήβους μια ταύτιση -καθώς αποτελούν το κατ'εξοχήν κοινό στο οποίο θέλει να απευθύνεται. Η προσπάθεια εδώ είναι κοινή με το Μουσείο του Λος Άντζελες.

Θα σταματήσω εδώ με την περιγραφή του Κέντρου, προσθέτοντας μόνο μια προσωπική παρατήρηση: Το

Κέντρο απευθύνεται εξίσου στους εφήβους που πρόκειται τώρα να μάθουν, στους ανθρώπους που διατηρούν αναμνήσεις από την εποχή αυτή και θέλουν να θυμηθούν, αλλά και στους ερευνητές και στους ιστορικούς. Έχει επιτύχει μια εκλαΐκευση που δεν ισοπεδώνει τις αποχρώσεις και συνήθως αποφεύγει τις παγίδες μιας απλοϊκής και μανιχαϊστικής ρητορείας.

Κλείνοντας αυτό το κείμενο, το ερώτημα που θέλω να θέσω (δίχως και να το απαντώ) και το οποίο προκύπτει εύλογα από τα παραπάνω, είναι το ακόλουθο: ποιος τύπος Μουσείου υπηρετεί τελικά καλύτερα την υπόθεση της διατήρησης και της μετάδοσης της μνήμης αυτών των γεγονότων; Άραγε η απάντηση είναι μία και μοναδική ή μήπως κάθε κοινωνία δημιουργεί τελικά τον τύπο του Μουσείου που αντιστοιχεί καλύτερα στις ανάγκες της;

Μήπως η «επιθετικότητα» των αμερικανικών μουσείων (και ιδίως αυτού της Ουάσινγκτον) θα δημιουργήσει έναν κορεσμό στον επισκέπτη, κινδυνεύοντας να προκαλέσει το αντίθετο αποτέλεσμα: να φύγει δηλαδή με την επιθυμία να λησμονήσει αυτή τη φρίκη το συντομότερο; Από την άλλη πλευρά, πώς να κατορθώσει ένα Μουσείο να περάσει το μήνυμα σε ανθρώπους που είναι κατ' αρχήν άσχετοι με το θέμα, δίχως την ευαισθητοποίηση των Ευρωπαίων, όπως λόγω χάρη οι ασιατικής και μεξικανικής καταγωγής νεαροί κάτοικοι του Λος Άντζελες, που είναι εκατοντάδες χιλιάδες, αλλά

και οι νεώτεροι Αμερικανοί; Μήπως ένα «διακριτικότερο» Μουσείο, όπου ο επισκέπτης οφείλει να καταναλώσει πολύ χρόνο στην ανάγνωση και στον στοχασμό θα αποτύγχανε παντελώς σ' αυτήν την κοινωνία, την κατ' εξοχήν κοινωνία του θεάματος και της κατανάλωσης; Το ζήτημα είναι πολύπλοκο και το αφήνω ανοιχτό.

Θα ήθελα, ωστόσο, να αναφερθώ εδώ σε μία διάκριση του Tzvetan Todorov που αφορά τη μνήμη και τη σχέση μας μ' αυτήν και που μου φαίνεται καίρια. Ο Todorov μιλά για δύο τύπους μνήμης: την παραδειγματική μνήμη και την κυριολεκτική μνήμη. Η δεύτερη είναι αυτή που δεν θέλει να ξεκολλήσει από το συγκεκριμένο γεγονός, ούτε μπορεί να αναχθεί σε ένα γενικότερο επίπεδο. Η πρώτη, η παραδειγματική μνήμη, είναι αυτή η οποία έχοντας ως αφετηρία το συγκεκριμένο γεγονός το χρησιμοποιεί ως παράδειγμα και μπορεί να αναχθεί σε γενικότερα διδάγματα. Η κυριολεκτική μνήμη είναι τελικά επικίνδυνη, γιατί ενδέχεται να γεννήσει νέους φανατισμούς. Αντίθετα, η παραδειγματική μνήμη είναι απελευθερωτική, γιατί επιτρέπει να υπερβεί κανείς το γεγονός και να κατανοήσει ανάλογα φαινόμενα¹⁵. Πιστεύω πως τα Μουσεία πρέπει να διέπονται απ' αυτού του τύπου την προσέγγιση, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας. Είναι ίσως ο μόνος τρόπος να σπάσει ο φαύλος κύκλος του πάθους και της οδύνης. Στάση που έρχεται να συναντήσει την «αυτοστοχαστική στρατηγική», όπως την ανέπτυξε ο Γιάν-

15. Tzvetan Todorov, «La mémoire et ses abus», revue *Esprit*, Ιούλιος 1993, σ. 40. [ελλ. μτφρ. στον παρόντα τόμο]

νης Θανασέκος στη διάλεξή του «Το Άουσβιτς ως γεγονός και ως μνήμη»¹⁶.

Τέλος, θα ήθελα να κλείσω με μια παρότρυνση του François Bédarida, που υπήρξε διευθυντής του Ινστιτούτου του Παρόντος στη Γαλλία από την ίδρυσή του ως το 1990: «Ας μην παραιτούμαστε ποτέ μπροστά στις πολυποίκιλες πιέσεις των παγιωμένων κομπορμισμών, ούτε μπροστά στον πειρασμό των καταχρηστικών κατηγοριών. Αυτοί οι τελευταίοι οδηγούν μόνο σε αδιέξοδα – απλοϊκότητες των μέσων μαζικής ενημέρωσης, πολιτικάντικες παρεκτροπές ή αξιοθρήνητη αναγωγή σε κοινοτοπίες. Σήμερα που η Shoah εξακολουθεί περισσότερο από ποτέ να παίρνει θέση στην ίδια την καρδιά του εβραϊκού σύμπαντος, αλλά επίσης και στην καρδιά των σχέσεων με τους μη Εβραίους, οφείλουμε ακόμη να διαβεβαιώνουμε πως ο ίλιγγος του Άουσβιτς πρέπει πάση θυσία να καταλήγει στη γνώση. Διόλου ασύμβατο με το αίτημα ταυτότητας, αντίθετα, μόνο αυτό το θετικό εγχείρημα μπορεί να προσφέρει στέρεες βάσεις στην αναζητούμενη ταυτότητα, άλλες, αλλιώςτικές, πέρα από τις συναισθηματικές, τις μη εξορθολογισμένες, και, για να τα λέμε όλα, αυτές που γεννούν συγχύσεις»¹⁷.

16. Βλ. Γιάννης Θανασέκος, στον παρόντα τόμο.

17. François Bédarida, revue *Esprit*, ό.π., σ. 1.